

ANTROPOSENTRIZM – TILSHUNOSLIKNING ZAMONAVIY YO`NALISHI SIFATIDA

Ma'ripov Jalolkhan Kamoliddin ugli

Jizzakh branch of the National University of Uzbekistan named after

Mirzo Ulugbek, The faculty of psychology,

The teacher at the department of Foreign languages.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7426067>

Annotatsiya: Keyingi yillarda dunyo tilshunosligida tilni undan foydalanuvchi shaxsning nutqiy faoliyati, ruhiyati, ijtimoiy holati, yoshi, jinsi kabilar bilan bog`liq holda o`rganishga, tilning inson nutqiy faoliyati jarayonida kuzatiluvchi funksional imkoniyatlari tadqiqiga jiddiy e`tibor qaratilmoqda. Buning natijasida o`tgan asrning oxirida tilni shaxs omili bilan bog`liq holda o`rganish metodologiyasiga asoslangan va o`ziga xos tahlil usullariga ega antroposentrik tilshunoslikning turli yo`nalishlari ajralib chiqdi. Bugungi kunda kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika, lingvokulturologiya, etnolingvistika, neyrolingvistika kabi mazkur yo`nalishlar o`z tadqiq obyekti, predmeti, aniq qo`yilgan maqsad, vazifalari, tahlil usullariga ega¹

Kalit so`zlar: antroposentrizm, lingvistika, zamonaviy yo`nalishlar, Gumboldt.

Antroposentrizm (yunoncha «antropos» - «inson» so`zidan olingan, lot. «sentrum» - «markaz») - bu ilmiy yo`nalishda uning asosiy muammosi olam markazi bo`lgan insondir. Antroposentrik ilmiy tadqiqotlarda inson va unga tegishli bo`lgan barcha narsalar (jamiyat, tabiat, madaniyat, bilish va boshqalar) bir-biri bilan chambarchas bog`liqlikda ko`rib chiqiladi. Hozirgi kunda turli xil fanlar (falsafa, ekologiya, tilshunoslik, mantiq va boshqalar) insonni o`zlarining tadqiqot obyekti bilan bog`liq ravishda tadqiq qilmoqda. Shunga qaramay, inson faoliyatining barcha xilma-xilligi va mohiyatini, ularning bilish mexanizmlarini inson faoliyatining asosiy vositasi bo`lgan tilsiz tushunish mumkin emas. Shuning uchun ham «til inson ruhlarining asosiy faoliyatidir, u boshqa barcha turdagi inson faoliyatining asosidir».

Tilshunoslikdagi antroposentrik yo`nalish inson mohiyatini til bilan chambarchas bog`liq holda ko`rib chiqadi. Ma`lumki, til va inson tabiatining o`zaro bog`liqligi til falsafasining asoschisi bo`lgan buyuk nemis olimi, faylasufi, tilshunos Vilgelm Gumboldt g`oyalaridan boshlangan. Olimning so`zlariga ko`ra, til insoniyatning olamga bo`lgan ma`naviy munosabatini belgilaydigan, ruhiy ijodiy ishlarning uzluksiz jarayoni deb hisoblanadi. Tilning insoniyatni bilishidagi rolga alohida e`tibor berib, u tilni insonning ma`naviy va ijodiy

¹ Lutfullayeva D.E. Assotsiativ tilshunoslik nazariyasi. –Toshkent, 2017. – 3-bet.

individualligini, ularning o'z taqdirini o'zi belgilashi va ichki o'zini o'zi rivojlantirishini belgilaydigan omillardan biri deb ataydi. Gumboldt o'zining lingvistik-falsafiy asarlarida tilning rivojlanishini inson tabiatining ichki dunyosi bilan bog'liq deb hisoblaydi va u tezisni ilgari suradi, til va xalq ruhi ajralmas, bir xil va bir-biriga yaqin o'zaro bog'liqlikda, bir xillikda vaqt birligi: «Til millatlar ruhining tashqi namoyonidir: millatning tili - uning ruhi, millatning ruhi - uning tili va shunga o'xshash narsani tasavvur qilish qiyin»². Olimning fikriga ko'ra, bu birlikda xalq ruhi etakchi mavqega ega va aynan tilni shakllantirish tamoyili xalq ruhiga bog'liq. «Biz xalq ruhida tillarning farqlarini aniqlaydigan aniq belgilovchi printsip va asosni ko'rishimiz kerak, chunki millatning ma'naviy kuchi faqat eng muhim va mustaqil asos bo'lib, til unga bog'liqdir»³. Shu bilan birga u xalq ruhi faqat til yordamida namoyon bo'ladi degan fikrni quyidagicha ifodalaydi: «Millat ruhi va fe'l-atvori yuzaga chiqadigan barcha ko'rinishlar orasida faqat til o'ziga xos va nafis ifoda eta oladi. millat ruhi va fe'l-atvorining xususiyatlari va ularning ichki sirlariga singib boradi». Olim tomonidan ilgari surilgan taxminlar insonning mohiyati, uning ruhi tilga asoslanganligi, unda dunyoning inson tomonidan talqin qilinishi amalga oshirilayotganligi, shuning uchun ham til odamlarning fikrlash uslubi ekanligi bilan bog'liq. Ushbu postulatlar antroposentrik paradigmaning nazariy asosini tashkil etadi va ko'plab ilmiy tadqiqotlar uchun metodologik asosdir.

Antroposentrik xarakterdagi tadqiqot ishlarida inson tabiati evolyutsiyasi ularning intellektual qobiliyatlari, dunyoqarashi va dunyoni anglashi bilan bog'liq holda ko'rib chiqiladi. V. Gumboldtning so'zlariga ko'ra: «... til insoniyatning to'liq izolyatsiyasi sharoitida ham tafakkurning majburiy shartidir. Ammo bu til odatda faqat jamiyatda rivojlanadi va odamlar o'zlarining so'zlari boshqa odamlar uchun tushunarli ekanligiga ishonch hosil qilgandan keyingina o'zlarini anglaydilar ... ». Bu bilan V. Gumboldt o'zining nazariyasida til va tafakkur o'rtasidagi muvozanatni tiklaydi. Olimning til va tafakkur o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik haqidagi g'oyasi Qozog'iston tilshunoslarining tadqiqot ishlarida ham o'z aksini topmoqda. Shunday qilib, F.Orazboyevaning so'zlariga ko'ra, «... insonning tafakkuri va ongi murakkab mexanizm bo'lishiga qaramay, fikrlarni tilsiz ifodalash mumkin emas. Shuning uchun ham til ijtimoiy ob'ektiv voqelikni bilish vositasi va uni voqelikda amalga oshirishdir»⁴. Til va tafakkurning birligini muhokama qilib, tadqiqotchi uchlikning murakkab o'zaro

² Xudoyberganova D. Matnning antroposentrik tadqiqi (Monografiya). – Toshkent, 2013. – 11-bet.

³ Xudoyberganova D. Ko'rsatilgan kitob. – 13-bet.

⁴ Xudoyberganova D. Ko'rsatilgan kitob. – 24-bet.

bog`liqligini ko`rsatadi: til-tafakkur-bilish. I. Gerder «Tillar asri to`g`risida» maqolasida shunday yozadi:

«Tillar tufayli millatlar asta-sekin o`ylashni o`rgandilar va fikrlash tufayli ular asta-sekin gapirishni o`rgandilar»⁵.

Til nafaqat aloqa vositasi, balki u inson tabiatini anglashning o`ziga xos kalitidir, millat qadriyatlarini saqlash vositasidir. Har qanday xalqning uzoq yillik tarixiy rivojlanish davrida to`plagan hayotiy tajribasi, boshidan kechirgan barcha narsalar va unga saboq bergan barcha narsalar, har xil sharoitlarda olgan bilimlari kelajak avlodlarga til yordamida yetkaziladi. Til madaniy-tarixiy tajribani uzatish vositasidir va shuning uchun u tilda so`zlashuvchilarni madaniy an`analari bilan aniqlaydi. Til madaniy boylik va har qanday millat to`g`risida ma`lumotni saqlash vositasi sifatida millatning tarixiy-madaniy o`ziga xos xususiyatlarini ochib beradigan etnik madaniy birliklarda (iboralar, maqollar va so`zlar, epitet, metafora, metonimiya, ramz, taqqoslash va boshqalar) yanada yorqinroq amalga oshiriladi, uning dunyoqarashi va dunyoni anglashning o`ziga xos xususiyatlarini ifodalaydi.

Masalan, qozoq millatining donoligi va hayotiy falsafasi qozoq tilida aks etadi va qozoq tilida tasvirlangan dunyo qiyofasi millatning etnokognitiv tabiati bilan chambarchas bog`liqdir. Ota-bobolarimiz hech qanday o`lchov vositalarini ishlatmaganliklariga va quyosh chiqishidan quyosh botishigacha vaqtni biron bir soat mexanizmi bilan o`lchamaganliklariga qaramay, tarozi bilan hajmni, masofani va uzunlikni metr bilan o`lchagan edik, ma`lum bir davrning turmush tarzi va turmush tarzi uchun xarakterli bo`lgan uzunlik. Vaqtni o`lchash kabi bir soat, bir daqiqa, bir soniya kabi vaqtni o`lchash tushunchalari bo`lmagan o`sha paytda, turli xil tabiiy hodisalar va harakatlarning noyob boshlanishi ishlatilgan. E.N. Janpeisov o`zining taniqli «Qozoq tilining etnik madaniy leksikasi» asarida milliy o`lchov birliklariga nisbatan shunday nuqtai nazarni ifodalaydi: «Qozoq tilida boshqa har qanday turkiy tillarda bo`lgani kabi uzunlik va masofani ifodalash uchun ob`ektlarning o`zi emas. raqamli ifodaga bo`ysungan, ammo ularning uzunligi, hajmi, vazni va boshqalar kabi fizik xususiyatlari.»⁶ [6, 142]. Masalan, «ikkinchi» tushunchasi tana a`zolarining har xil harakatlari bilan ifodalanishi mumkin: qas-qag`im, kirpik ochilgan, ko`zni ochib-yumgangan, taban auzinda, bu iboralarning sinonimi «juda tez» qo`shimchasidir va ularning barchasi funktsional xususiyatga ega. v mgnovenie oka, ne uspel i glazom morgnut, tolko rot otkryl kabi rus tilidagi ekvivalentlar. Qozoq millatining ko`chmanchi turmush tarzi, hayot tarzi bilan bog`liq bo`lgan vaqtni o`ziga xos

⁵ Gerder I. Tillar asri to`g`risida. – Moskva, 1977. – 5-bet.

⁶ Janpeisov E.N. Qozoq tilining etnik madaniy leksikasi. - Алма-Ата : Наука, 1989. – 142-bet.

o`lchoviga ta`sir ko`rsatdi va shu bilan bog`liq ravishda daqiqalar va soatlar o`zlarining aniq o`lchovlariga ega edilar. birdan keyingi sutgacha sog`ish, sut pishirish, shay kaynatim, et asim - sut, choy va go`sht pishirish davriga teng vaqt. M.A.Jaksybaeva qozoq madaniyatida vaqt o`lchovlarini o`lchashning o`ziga xos xususiyati to`g`risida «Qozoq tilida juda ko`p iboralar mavjud, ularning asosiy vazifasi vaqtni o`lchashdir. Ushbu iboralar orasida lahzali lahzalarni ifodalovchi tillarda so`zlashuvchilar nutqida tez-tez ishlatiladi. Qisqa vaqt, soniya, lahzali daqiqalar ko`z harakatlari, qoshlar va kirpiklarga sarflanadigan vaqt bilan ifodalangan edi "ko`zni ochishjumgansha, kirish pog`onasida, qass пен ko`zning orasida, dem orasida". Bir necha daqiqaga teng bo`lgan uzoq vaqt davomida "bir shay kaynatim, bitta sut pishiraman, fiz savim" kabi iboralar bilan ifodalanmagan⁷.

Antroposentrik usullar (kognitiv tahlil, etnolingvistik tahlil va boshqalar) yordamida millatning o`ziga xos uslubi va turmush tarzi, shuningdek, millat qadriyatlari to`g`risidagi ma`lumotlarni o`z ichiga olgan madaniy tegishli leksikaning mohiyati ochib berilishi mumkin. Hozirgi vaqtda tilshunoslik fanida antroposentrik yo`nalish yaratilgan bo`lib, uning ob`ekti ma`lum bir millatning madaniy-kognitiv dunyoqarashining asosiy ko`rsatkichi bo`lgan tildir. Ushbu yo`nalishning asoschisi, buyuk tilshunos-faylasuf 1. Gumboldtning millat va til birligi haqidagi g`oyalari chet el va rus olimlari Boduen de Kurtene, A. Potebnja, I. Gerder, G. Shtayntal ta`limotlarida, shuningdek, Xaydiger, D. Uitni, D.U. Pauell, L. Vaysgerber, F. Boas, E. Sepir, B.L. Vorf, U. Stepanov, Telija, E. Kubrjakova, U. Apresjan, U. Karaulov, D. Lixatchev, V. Demjankov, M.Minski, N. Jinkin, I. Galperin, V. Maslova kabi zamondoshlarimiz ishlarida davom ettirildi.

Zamonaviy tilshunoslik paradigmasining nazariy-kognitiv tadqiqotlari hozirgi davr sharoitida dolzarb bo`lib bormoqda va zamonaviy ilmiy tadqiqot ishlarining asosiy shartidir. Tilni dialektik hodisa sifatida ko`rib chiqishga asoslangan antroposentrik tadqiqot ishlari, tilning inson mohiyatiga, uning fikrlash qobiliyati va turmush tarziga ta`sirini aniqlashga va aksincha, insonning tilga ta`sirini aniqlashga qaratilgan. tilda inson omilini aniqlash. Dunyoni idrok etish va real dunyoni anglash vositasi sifatida har bir xalqning orttirgan tajribasi hozirgi paytda zamonaviy ilmiy sohalarning: "til va idrok", "til va etnos" ning fanlararo xarakterini tasdiqlovchi boshqa ilm-fan sohalari bilan o`rganilmoqda. , «Til va madaniyat», «til va psixologiya». Ikki fanning birlashishi natijasida amaliy xarakterga ega bo`lgan tilshunoslik fanining yangi yo`nalishlari shakllandi: kognitiv lingvistika, etnolingvistika, psixolingvistika, sotsiolingvistika va

⁷ Janpeisov E.N. Qozoq tilining etnik madaniy leksikasi. - Алма-Ата : Наука, 1989. – 81-bet.

boshqalar. Hozirgi kunda ushbu fanlarning har biri o'ziga xos ilmiy-intizomiy xarakterga ega bo'lib, o'z tadqiqot ob'ekti va predmetiga ega. metall tili va kontseptual tizim va kategoriyalar.

Qozoq tilshunosligida lingvistikani o'rganishga antropotsentrik yondoshish A. Kaidar, R. Sysdyk, M. Kopylenko, E. Janpeisov, G. Smagulova, J. Mankeeva, N. Ualiuli, E.Sulaymenova, B. Mominova kabi taniqli olim-tilshunoslarning asarlarida qo'llaniladi. Til va millatni bir xil tushunchalar deb hisoblash A. Kaydar shunday yozadi: "Agar biz millat va tilni bitta birlik va o'zaro bog'liq hodisalar deb hisoblasak, til nafaqat ma'lum bir millat vakillari o'rtasidagi aloqa vositasi, balki ma'naviy, madaniy merosning" guvohi "ham bo'lishi mumkin. millat turmush tarzini, milliy o'ziga xosligini, dunyoqarashi va dunyoni anglashini, urf-odatleri va urf-odatlerini o'zlashtiradi, shuningdek ajdodlar merosi xazinasini bir avloddan keyingi avlodga berilgan bebaho sovg'a sifatida etkazishi mumkin".

J.A.Mankeeva ta'kidlashicha, "zamonaviy tilshunoslikda tilni millatning ma'naviy-madaniy xazinasini sifatida tadqiq qilish sohasi tobora kengayib bormoqda, buning sababi: har bir til millatning tarixini yaxlit shaklda saqlagan imo-ishora tizimidir. , uning o'ziga xos madaniyati, idrok va selektivligi, xarakteri va ongi, turmush tarzi va urf-odatleri, urf-odatleri va donoligi hayot tajribasining namoyon bo'lishi sifatida. Shuning uchun ham qozoq tilshunosligida tilda tasvirlangan milliy xususiyat va milliy ruhning uzviyligi va o'zaro aloqasi kognitiv tilshunoslikning asosiga aylandi va lingvakulturologiya, etnolingvistika kabi fan sohalarida keng tarqaldi»⁸.

B.Mo'minova tilshunoslikdagi antroposentrik yo'nalish haqida shunday yozadi: «Antroposentrizm tilshunoslikni boshqa ilmiy sohalar va fan sohalar bilan birlashtiradi, chunki antropotsentrik yo'nalish tilni inson omili yordamida o'rganishga qaratilgan, ya'ni inson tadqiqotning asosiy ob'ektini tashkil etadi. ishlaydi. Insoniyatning ko'p qirrali faoliyati va uning mohiyatini o'rganish nafaqat tilshunoslikning vakolati, balki inson fenomenini o'rganish va tushunish bilan shug'ullanadigan boshqa fundamental fanlarning tadqiqot ob'ekti bo'lib, bu mavzuda alohida dolzarblikka erishmoqda. zamonaviy ilmiy tadqiqot ishlari mazmuni. "Til va inson" spektridagi til hodisalarini o'rganish tilning tabiatini antropotsentrik printsiptan asosida o'rganishni hamda ushbu printsiptan o'ziga xos xususiyatlarini ochib berishni nazarda tutadi»⁹.

So'nggi o'n yilliklarda (XX asr oxiri - XXI asr boshlarida) lingvistik fan tilning kognitiv mexanizmlari bilan shug'ullanadigan antropotsentrik

⁸ Mankeeva J.A. Когнитивные основы этнокультурных названий в казахском языке. – Астана, 2008. – 44-bet.

⁹ Xudoyberganova D. Ko'rsatilgan kitob. – 83-bet

yo`nalishdagi lingvistik hodisalarni o`rganishga qiziqishning ortishi bilan ajralib turadi. Tilda odam muammosi, shlyapa - bu odamni bitta gipostazda o`rganish tilshunoslikning yangi yo`nalishda rivojlanishiga va uning tadqiqot ob`ekti kengayishiga ta`sir ko`rsatmoqda. Antropotsentrik printsiplarga asoslangan zamonaviy tilshunoslik paradigmasida antropotsentrik printsiplar juda dolzarblikka ega bo`lib, tizimli-tizimli tadqiqot ishlari bilan taqqoslaganda keng tarqalgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alshawi H. Memory and context for language interpretation. - Cambridge, 1987. - 188 p
2. Anderson J. R. Language, memory, and thought. - New York, 1976. - 291 p.
3. Bell R.T. Translation and Translating Theory and Practice. - London, New York. Longman, 1991. -298 p.
4. Tolibovna A. K. et al. Functions of Allusion and Allusion as a Marker of Intertextuality and Precedence //European Multidisciplinary Journal of Modern Science. – 2022. – T. 6. – C. 485-487.
5. Ma'ripov J. K. A BRIEF INFORMATION ABOUT TENSES //O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA. – C. 464.
6. Tolibovna A. K. et al. Features Of Anthropocentric Study Of Sacred Texts //JournalNX. – T. 8. – №. 1. – C. 5-10.
7. Nasiba, P. (2022). THE IMPORTANCE OF TASK-BASED LEARNING IN DEVELOPING SPEAKING SKILLS. Web of Scientist: International Scientific Research Journal, 3(11), 793-797.
8. Parmonova, N. (2022). Nasiba THE PHENOMENON OF CONVERSION IN ENGLISH: THE PHENOMENON OF CONVERSION IN ENGLISH. Журнал иностранных языков и лингвистики, 4(4).
9. Пармонова N. (2022). Teaching speaking through thinking and enriching vocabulary . Zamonaviy Innovatsion Tadqiqotlarning Dolzarb Muammolari Va Rivojlanish Tendensiyalari: Yechimlar Va Istiqbollor, 1(1), 598–601. Retrieved from <https://inlibrary.uz/index.php/zitdmrt/article/view/5361>
10. Eshquvvatova, N., & Nasiba, P. (2022). INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA KONVERSIYA SO 'Z YASASH USULI SIFATIDA. IJODKOR O'QITUVCHI, 2(23), 227-229.
11. Abduraxmanova, Z., & Mamurova, M. (2021). THEORETICAL APPROACH TO SPEECH DISFLUENCIES IN SIMULTANEOUS INTERPRETATION. In МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ: ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ (pp. 43-45).
12. Rakhmatullayevna, A. D. (2021). The role and translation of metaphors in poetry. INTERNATIONAL JOURNAL OF DISCOURSE ON INNOVATION, INTEGRATION AND EDUCATION, 2(2), 332-335.

13. Raxmatullayevna, A. D. (2022). TEACHING WAYS OF IDIOMS IN CLASS. PEDAGOG, 1(3), 370-373.
14. Raxmatullayevna, A. D. (2022). KOMMUNIKATIV KOMPETESIYANI SHAKLLANTIRUVCHI TARJIMA USULLARI.
15. FEATURES OF ANTHROPOCENTRIC STUDY OF SACRED TEXTS. Maripov Jalolkhan Kamoliddin ugli, Alimkulova Khulkar Tolibovna. JournalNX- A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal, ISSN No: 2581 - 4230 VOLUME 8, ISSUE 1, Jan. -2022.
16. DINIY TA'LIMOTLAR VA DINIY MATNLARNI TAHLIL QILISHNING O`ZIGA XOS JIHATLARI. Ma'ripov Jalolkhan Kamoliddin ugli, Alimkulova Khulkar Tolibovna. «ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКА В XXI ВЕКЕ». Выпуск №22 (том 2) (январь, 2022)